

RÁCZ JÁNOS

FÜREDEN FÖLJEGYZETT RÉGI HALÁSZKIFEJEZÉSEK

A természetes vizekben űzött halászat lassú kihalásával nyelvünkben az egykori népi mesterséghez tartozó szókincs egyre szegényedik. A halászat szakszókincsének alábbi kifejezései valaha a Balaton parti lakosok többsége előtt ismertek voltak, ma már csupán kevesen értenek néhányat ezekből. Lehetséges, hogy a szó még megvan a köznyelvi szókészletben, ám a hozzá tartozó jelentés már homályos vagy ismeretlen. Ez még inkább gyorsítja a szó kiveszését a köznyelvből.

Herman Ottó nagy művében külön köszönetet mond Móroczka Kálmán balatonfüredi járásbírónak az adatgyűjtéshez nyújtott segítségéért. Balatonfüredi adatokat közül többek között „A magyar halászat könyve” című kétkötetes munkájában. Ilyen például a ponty „*átugorja a hálót*”, azaz fölül átveti magát (HalK. 771). A *bedöntő* a jég alatti halászatnál az a nagy lék, amelyen át a hálót a jég alá eresztik (uo.). A *bokorhal* a seregesen járó hal (uo. 774), csapatokba verődve vándorol. A *fágyókötel* vékony, rövid kötel, amellyel a háló húzókötelét a jég alatt járó vezérrúdhhoz kötik. A tihanyi halászciculusban büntető szerszám is (uo. 783). A halászciculus az önkormányzati úton megalkotott halászszabályok gyűjteménye, Herman Ottó még látta is a disznói halászbokor ládájában őrzött „Halász articulus az az regula az 1764-ki mód szerint” című szervezeti szabálykönyvet.

A *habütő* Füreden a habvető, azaz a halászok bödönhajójának peremére erősített védő keret (uo. 791). A *haljárás* az a hely, ahol a hal tartózkodni szeret (uo. 792). A füredi *bárdkeszeg* (uo. 773) metaforikus halnév alakleíró, a jelölt halfaj testformájára utal. A *felpíszteni* kifejezés jelentése 'az odafagyott kötelet a cibék villás botjával fölszabadítani' (uo. 785). Az említett *cibék* kötelhúzó szerszám hámszerű tartóövvel, ebbe dülve szilárdan tartotta egy halász a kötelet. A kerítőhalászatnál a háló húzására széles hevederből készült, vállra vetett cibéket, azaz hámot vagy farhámot használtak. A szó először 1838-ban bukkan fel a magyar írásbeliségben (Tsz.), 1839-ben a Tudományos Gyűjteményben említik (régii Balaton-melléki tájszógyűjteményében Horváth Zsigmond értelmezése szerint 'lyékes halászatnál kötelhúzáshoz kívántató láncos, nyakba akasztandó bot'). Horváth Zsigmond lelkész volt Kővágóörsön, gyakran láthatott ilyet munka közben is. A német tavak jégi halászatának leírói említik a háló felső kötelét karral, vállal húzó halászokat a *Zieh-Haken*, illetve *Bicke* nevű eszközzel (a cibékesek a jég alól húzott kötelet nem a kezükkel

vontatják, hanem a vállukkal és karjukkal). Az átadó nyelv tehát a német, *cibék* szavunk a hasonló jelentésű ném. *Ziehbicke* átvétele. Minden bizonnyal az 1715 körül az altenbergi bencéseknek átadott Örvényes halászfalu sváb halászeitől vették át a szomszédos tihanyi halászok, akiktől azután tovább terjedt.

A *kalicka* Füreden a vejsze neve volt (HalK. 799). A *vejsze*, *vész* igen régi halfogó eszköz. A rekesztő halászat vejszés formája egész Euráziában ismert. A név első előfordulása a magyar írásbeliségben igen korai, Füredhez közel jegyezték fel, 1055: *ueieze* (Tihanyi alapítólevél), 1316: *Super septem clausuris piscium Weiz uocatis*, 1337: *veez* (Oklsz.). Kapuvár 1527. évi összeírásában olvasható, hogy „a lakók a vizek kiöntésekor ösidők óta *vejsz*nek nevezett rekeszt készítenek” (Hankó). 1590-ben Szegye, rekez, *vész* 'Excipula' (SzikszF.). A *vejsze* alakváltozat elsősorban a Dunánál és a Dunántúlon ismert, ugyanakkor a Balaton mellékén általánosabb a szláv eredetű *kalicka*, elsősorban az északi parton.

Füreden jegyezte fel Herman Ottó a – halak konzerválásánál használt – *szárítókötél* szót, jelentése 'amelyre a hasított halat akasztják', a szárítórudak 'a zsidóutca karói' (HalK. 828). A *zsidóutca* a hasított és sózott halak szárítására alkalmas karózatokat jelenti [mert emlékeztetnek „a zsidóság jelző fáira”, mint Herman írja (uo. 843)]. Ez az alkotmány a hasító tanya táján van, verőfényes, szellős helyen. Hasonló a *tericskaró*, az a karózat, amelyre a hálókat és a halakat is száradni akasztják. A régi füredi *kijelelni* kifejezés a jégen a tanyát a „*jegellők*” számára kipontozni (uo. 803). *Kisérni*: az eresztő háló betevésekor, azaz ehhez képest a ladikot kormányozni, a *kiskő* pedig az öreg gyékényes hálón a rendes súlyozó kő (uo.). A *kormányseget* szintén Füreden hallotta és jegyezte föl Herman Ottó, ez a kormányvezető húzópántjának akasztóhelye. A keszegfajokról Füreden nem mondták, hogy ívik, fördik, hanem *kotlik*. A hal végbélnyílása a *köldök* (uo. 805). Balatonfüreden a vörösszárnú keszeg 'Scardinius erythrophthalmus' neve a magyar nemzeti színekről *nemzeti hal* volt, mert háta zöld, oldala ezüstfehér, uszonyai pirosak (uo. 814). A füredi halász a *nyüst* alatt a fonalat értette, amelyből a hálót vagy zsákját kötötték. Az öregháló is *nyüstháló* volt (uo. 815). A zsák a nagy kerítőháló tartozéka, a gyalom hálózsákja a halak befogására szolgál. A halászhaló kiöblösödő része. Gyakran szorult javításra. Az öregháló zsákja a Ba-

latonnál *vigyorba áll* (<vigyorgás>), ha két szárnyát egyenetlenül húzták ki.

Az *örkű*, *örkő* az eresztő háló hossza közepén és két végén alkalmazott nagyobb kő (uo. 817), a *végkű* ugyanaz (uo. 828). Az *istápkű* az istáptól számítva az első nagyobb kő, az öregháló része (uo. 798). Az *istáp* vagy *apacs* az öregháló két végén lévő, súllyal ellátott vezérfa. Villásvégű fadorong a háló két végén, alsó villás vége közé követ szorítanak. Igen régi felbukkanású szavunk, 1372-ben tartuan egy *esstap*ot kezében (Jókai kódex), majd 1405 körül *halo estap* 'apacs, halászhálók dorongszerű tartozéka' a Schlägli szójegyzékben. Jankó János naiv szófejtése szerint „*mert vezet, istápolja a hálót.*” Ez azonban jóval későbbi jelentés, az *istáp* felnémet eredetű szavunk; vö. középelnémet *Stap* 'bot, vessző', irodalmi német *Stab* 'ua. és karó, pálca, rúd'. Ugyancsak a németből átvett a szerb-horvát *štap* 'bot' és szlovén *ščap* 'verés'. A halászati műszó elavulóban van, ma az *istáp* és *istápol* származéka már inkább csak 'támasz, gyámolító' jelentéssel használatos.

Az öregháló zsákja alján alkalmazott nagyobb kő a *monkű* (HalK. 813), *pattantónak* pedig a hal úszóhólyagját, pukkantóját hívták (uo. 819). *Röjtő*, *riütő* volt a bárka neve (uo.). A kis öblöt *sarok* néven ismerték (uo. 825). A *zsinór*, egy *zsinór*, két *zsinór* hal annyi halat jelent, amennyi egy zsinórra /50-60 cm/, kopoltyújánál felfűzve, ráfér; horgász kifejezés volt Balatonfüreden (uo. 843). *Pamukháló* volt a neve a pamutból készült eresztő hálónak (uo. 818). Finom anyaga bolti pamutból készült, ezért selyemnek, pamukhálónak hívták. Az oszmán-török eredetű *pamut* szavunk alakja a régiségben *pamuk* (R. 1631: Egy vörös *pamukkal* /TörtTár. 1899), az átvett nyelvi alaknak megfelelően; vö. oszmán *pamuk*, R. *panmuk*, *pambuk* 'gyapot'. A szlovák és cseh *pamuk* szó a magyarból való.

Tájszótárakban szintén találunk itt gyűjtött nyelvjárási szavakat, például Balatonfüreden a hal pikkelyét *halhéjja* vagy *halpénze* néven emlegették (ÚMTsz.). Jankó János is úgy fogalmaz, hogy „*A testet borítja a hal héjja, vagyis a hal pénze.*” A

halhéj szó korai felbukkanású írásbeliségünkben, 1405 körül: *scama – hal he* (SchlSzej.), 1435 k.: *hol hew* (Soproni Szójegyzék), 1490 k. *hal hea 'squama'* (Nagyvárad Glosszák), 1533: *hal heia 'ua., Schup'* (Murm.). Egy XVI. századi szakácskönyvben olvasható a *héjas* és a *héjatlan* kövihal, majd 1604-ben *hal héju* (MA.). Emlegették másfépp is Balatonfüreden a hal pikkelyét, ÚMTsz., MTsz.: *hal-pillangó*; a hal levakart pikkelye a *pil-langó* (HalK. 820).

A Balaton halászhálójai természetesen kitűnően ismerik a tó halait és minden fajának egész életét. Herman Ottó össze is állította – a pontyot véve alapul –, hogy a hal szervezetének mely részeit ismerik, és azokat hogyan nevezik. Nála olvasható az is, hogyan különböztették meg Balatonfüred halászhálójai a halak egyes testrészeit: „*A halnak van feje, szája, háta, hasa, farka, ezen a kormányja; ez a hal teste. Van azután: sörénye, kormány-sörénye, hónaljszárnya, hasaszárnya, visszája (vendégállkapocs), kopétyója, halhéja, míg a testen együtt van, pénze (az egyes héj, mikor levált) vagy pillangója; köldöke (máshol huggó).*” Jankó János ugyancsak balatonfüredi halászokat kérdezett meg, és a következő megkülönböztetéseket találta: „*A halnak van feje, háta, hasa, farka. A fején: szája, álla, visszája, kopétyója [kopoltyú], alatta szilványa, továbbá pofája, bajusza, szeme, szemebogara [szerinte a balatoni ember sohasem mondja azt, hogy szemebogara, hanem mindig szemebogara] és szemekupája 'a kiben a szemgolyó lakik'. A hátán van sörénye, a melyet a pontynál fűrésznek nevez s ezen csákánya, amit a szegedi halász bognár néven különböztet meg.*” A bognártüske elnevezés ma is elterjedten használatos, a népnyelvben és a szakirodalomban is. Jankó gyűjtése szerint a hal „*farkán van kormányja, ha az egészről beszél, de alsó és felső farka, ha csak az egyik feléről beszél. A hasán van evedzője [ez Herman Ottónál: hónaljszárnya], hasaszárnya, köldöke és seggi vezetője [ez uo.: kormány-sörénye]. Belsejében megkülönböztetik a belét, májáját, epéjét, ikráját, hólagját vagy pattantyúját, szüvét, hátagerinczét, oldalcsonkját és tüskéjét.*”

Hivatkozások:

- HalK. = Herman Ottó: *A magyar halászat könyve I-II.* Bp., 1887.
 Hankó = Hankó Béla: *Halak.* Bp., 1945.
 Jankó = Jankó János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Bp., 1902.
 MA. = Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium Ungarico-Latinum.* Norimberga, 1604.
 Murm. = Murnellius, Johann: *Lexicon J. Murnellii.* Krakkó, 1533.

- Oklsz. = Szamota István–Zolnai Gyula: *Magyar Oklevélszótár.* Bp., 1902.
 SchlSzej. = Schlägli Szójegyzék. 1405 k.
 SzikszF. = Szikszai Fabricius: *Nomenclatura.* Debrecen, 1590.
 Tsz. = Magyar Tájszótár. Buda, 1838.
 ÚMTsz. = Új Magyar Tájszótár. Bp., 1979–.